

Магнатэрыя Вялікага Княства Літоўскага

Гісторыя любой краіны вядомая перш за ўсё праз дзейнасць яе вядомых грамадзян. Калі гаворка заходзіць пра гісторыю Вялікага Княства Літоўскага, то адразу прыгадваюцца магнаты. Кім толькі яны ні былі: палітыкамі, ваярамі, дыпламатамі, навукоўцамі, пісьменнікамі. Гэтая элітарная група ў свой час фактычна кіравала ўсімі сферамі жыцця ВКЛ. Менавіта таму палітычная, эканамічная, вайсковая і нават культурная гісторыя Вялікага Княства часта ўспрымаецца перадусім як гісторыя дзейнасці вядомых магнатаў таго часу — Гаштаўтаў, Радзівілаў, Хадкевічаў, Пацаў, Сапегаў, Пацеяў, Вішнявецкіх, Чартарыйскіх, Масальскіх, Агінскіх і іншых, — якія мелі выключны ўплыў на розныя сферы функцыянавання дзяржавы. Пра літоўска-беларускую магнатэрыю пісаліся і пішуцца не толькі гістарычныя даследаванні, але таксама захаваліся і шматлікія паданні, а сёння складаюцца літаратурныя творы... Пра магнатаў ВКЛ ужо напісана шмат, а будзе напісана яшчэ больш. Дадзены тэматычны нумар — чарговы ўнёсак у скарбонку нашых ведаў пра колішніх фактычных гаспадароў Вялікага Княства.

Перад пачаткам падрыхтоўкі гэтага нумара аўтарам было пастаўлена адно толькі тэматычнае абмежаванне — артыкул павінен датычыць кагосьці з магнатаў ВКЛ; пра каго ж канкрэтна ды пра якія аспекты жыцця і дзейнасці пісаць, выбіралі самі аўтары. Вынік гэтага вольнага выбару аказаўся дастаткова нечаканым. Меркавалася, што асноўнымі родамі, тэксты пра якіх складуць асноўную частку гэтага нумара, традыцыйна стануць Радзівілы і Сапегі. Аднак у выніку непасрэдна Радзівілам аказаліся прысвечаныя толькі два артыкулы, а Сапегам — увогуле адзін. Затое ў нумары маецца шмат артыкулаў пра прадстаўнікоў менш

«раскручаных» родаў: князёў Слуцкіх, Глябовічаў, Хадкевічаў, Палубінскіх, Агінскіх, Храптовічаў і Касакоўскіх.

Распачынаецца нумар двума артыкуламі тэарэтычнага плана аўтарства літоўскага гісторыка Рымвідаса Пятраўскаса і беларускай даследчыцы Ніны Скеп'ян. Яны ў сваіх артыкулах зрабілі спробы разгледзець гісторыю з'яўлення, функцыянавання і трансфармацыі магнатэрыі ВКЛ у XV—XVI стст. Высвятленне гэтых пытанняў дае нам магчымасць зразумець прычыны і наступствы адзначаных працэсаў для гісторыі Вялікага Княства таго часу. У самой назве артыкула Рымвідаса Пятраўскаса ставіцца правакацыйнае пытанне: «чаму вымірае магнатэрыя?», у канцы ж свайго тэксту аўтар робіць абгрунтаваную выснову, што гісторыі ўзвышэння і забыцця магнацкіх родаў XV—XVI стст. (Кезгайлаў, Мантыгірдаў, Забярэзінскіх, Неміровічаў, Монтаўтаў)

дазваляюць выразна прасачыць сацыяльныя рамкі памяці ў Сярэднявеччы: памяць пра род захоўваецца і ўшаноўваецца ў больш шырокім ці вузкім коле, але абавязкова суродзічаў. Генеалагічны канец роду часцей за ўсё азначае і хуткі канец яго гістарычнай традыцыі.

Ніна Скеп'ян у сваім артыкуле прасачыла шляхі, якімі адбывалася пераўтварэнне прадстаўнікоў служылай шляхты ў магнатаў: пашырэнне зямельных уладанняў з дапамогай выгадных шлюбаў, наданняў, спадчыны. Часам зараджэння магнатэрыі, на думку даследчыцы, была другая палова XV ст., што было звязана з фарміраваннем латыфундый і непасрэдна з унутранай палітыкай дзяржавы. Для ўваходжання ў склад вышэйшых ураднікаў тады неабходна было быць буйным зямельным уласнікам і мець палітычную вагу. Канчатковае афармленне магнатэрыі як сацыяльнай групы, на думку Ніны Скеп'ян, адбываецца ў першай палове XVI ст. Далей на прыкладзе прадстаўнікоў двух родаў, Радзівілаў і Гаштальтаў, даследчыца паказала эвалюцыю палітычнага і гаспадарчага становішча магнатаў у сацыяльна-палітычным жыцці ВКЛ. Яна заўважае, што сваю высакароднасць прадстаўнікі роду замацоўвалі сярод іншага ў леталісных помніках, чым паклалі пачатак фарміраванню палітыкі памяці. Пры магнатах утвараліся двары з разгалінаванай сеткай службоўцаў, будаваліся рэзідэнцыі, магнаты пачыналі займацца мецэнацтвам.

Другі тэматычны раздзел нумара прысвечаны гісторыі асобных магнацкіх родаў. Распачынаецца ён артыкулам літоўскай даследчыцы Гянуце Кіркене, якая робіць у ім спробу «новага погляду» на гісторыю роду Хадкевічаў. Падрабязна разглядаецца гісторыя розных галін гэтага роду, звяртаецца ўвага на памылкі ранейшай гістарыяграфіі. Асаблівую ўвагу Г. Кіркене надае разгляду пытання, як у працэсе гісторыі змяняўся

маёмасны стан роду Хадкевічаў. У трэцяй чвэрці XVI ст. Хадкевічы сталі другім па заможнасці родам ва ўсім ВКЛ, што, на думку літоўскай даследчыцы, дало яму магчымасць ставіць перад сабой амбіцыйныя планы.

Даследчыца з Горадні Наталля Сліж у сваім артыкуле пра род Саковічаў-Насілоўскіх прасочвае яго шлях ад спачатку вельмі ўплывовага да звычайнага шараговага роду. Аўтарка падрабязна разглядае, як гэты ўплывовы род «паступова губляе свае пазіцыі ў палітычным жыцці краіны і сыходзіць на ўзровень павятовай шляхты», нягледзячы нават на тое, што Саковічам-Насілоўскім удалося парадніцца з такімі ўплывовымі родамі, як Радзівілы, Збаражскія, Осцікі, Воўчакі, Зяновічы.

XVIII ст. у гістарыяграфіі прынята лічыць часам росквіту магнацкай алігархіі. Асабліва шмат увагі надаецца часу дамінавання ў ВКЛ у канцы папярэдняга і на пачатку гэтага стагоддзя роду Сапегаў, а таксама яго заняпаду ў выніку барацьбы з іншымі магнацкімі родамі і шляхтай. Артыкул беларускага гісторыка Дзмітрыя Віцько прысвечаны праблеме баявых дзеянняў у ВКЛ у 1701 г. і пачатку супрацоўніцтва Сапегаў са Швецыяй. Аўтар, выкарыстаўшы значную колькасць літаратуры і крыніц, паказвае ўзаемасувязь паходу Карла XII у Рэч Паспалітую з усталяваннем супрацоўніцтва з Сапегамі, якіх шведы ўзялі пад сваю абарону. Фактычна з гэтага вынікае, што дзейнасць магнатаў ВКЛ непасрэдна паўплывала на ход баявых дзеянняў падчас Паўночнай вайны.

У артыкуле літоўскага гісторыка Відаса Далінскаса падрабязна разглядаецца генеалогія роду Касакоўскіх, яго кроўныя сувязі са шляхтай Польшчы і ВКЛ, а таксама ягоны маёмасны стан. Не засталіся па-за ўвагай даследчыка і мецэнацкая ды фундацыйная дзейнасць роду Касакоўскіх. Характэрна тое, што ў гэтым тэксце разгледжана гісторыя роду, які стаў магнацкім толькі ў апошнія гады існавання Рэчы Паспалітай і атрымаў збоўшага негатыўную адзнаку як з боку сучаснікаў, так і ў шматлікіх гістарычных працах.

Трэцяя тэматычная рубрыка часопіса змяшчае тэксты, прысвечаныя канкрэтным яскравым асобам з ліку магнатэрыі ВКЛ. Так, польскі даследчык Томаш Кэмп у сваім артыкуле паказвае жыццё і палітычную дзейнасць Яна Глябовіча. Тут вельмі падрабязна распавядаецца пра самую цяжкую старонку з жыцця гэтага магната — маскоўскі палон і пісьмовую згоду на супрацоўніцтва з царом Іванам IV Жажлівым у абмен на асабістую свабоду. Гэты эпізод біяграфіі адбіўся на ўсім астатнім жыцці Яна Глябовіча, які доўгі час знаходзіўся ў фактычнай ізаляцыі ад іншых прадстаўнікоў магнатэрыі ВКЛ. Каралеўская падтрымка і збліжэнне з Янам Хадкевічам далі магчымасць Глябовічу пераадолець гэтую ізаляцыю, хаця доўгі час яму і не ўдавалася ўзняцца па кар’ернай лесвіцы з-за варожасці да сябе тады ўсемагутнага Мікалая Радзівіла Рудога. Урэшце рэшт, аднак, Ян Глябовіч скарыстаўся з магчымасцяў,

які адкрыліся падчас адразу трох бескаралеўяў, адным з першых падтрымліваючы падчас іх таго кандыдата на трон, які ў выніку і абіраўся ў каралі. Гэта садзейнічала кар’еры Глябовіча і павелічэнню яго ўладанняў, а ў выніку вывела яго на вядучыя ролі сярод магнатэрыі Вялікага Княства Літоўскага.

Польскі даследчык Анджэй Маеўскі ў сваім артыкуле разгледзеў асобу і жыццё Аляксандра Гілярыя Палубінскага на падставе двух панегірыкаў аўтарства Міхала Вайніловіча і Караля Глінаецкага. Палубінскі праславіўся ў войнах сярэдзіны XVII ст., зрабіўшы падчас іх выдатную кар’еру і значна павялічыўшы свае ўладанні. А. Маеўскі паказаў, што абодва разглядаючы ім панегірыкі ўтрымліваюць сапраўдную інфармацыю пра жыццё Палубінскага. Пры гэтым толькі дзякуючы гэтаму віду крыніц нам удаецца аднавіць некаторыя падрабязнасці жыцця Палубінскага. Праўда, панегірыкі спрабуюць паказаць пэўныя падзеі ў занадта спрыяльным для Палубінскага святле, што не заўсёды адпавядала рэальнай сітуацыі.

Артыкул літоўскай даследчыцы Рамуне Шмігельскай-Стукене прысвечаны такой сусветнавядомай асобе, як Міхал Клеафас Агінскі. Па прапанове Беларусі, Літвы і Польшчы ЮНЭСКО ў наступным, 2015 годзе ў гонар 250-годдзя з нараджэння Міхала Клеафаса Агінскага ўключыла гэтае свята ў свой календар памятных дат, што павінны адзначацца ва ўсім свеце. Агінскі ў першую чаргу сёння вядомы як кампазітар і тэратык музыкі, але сучаснікі ведалі яго і як выдатнага палітыка ды дыпламата. Артыкул літоўскай даследчыцы якраз і прысвечаны палітычнай і дыпламатычнай дзейнасці Міхала Клеафаса Агінскага з 1786 па 1793 гг. Гэта быў выключна важны час у гісторыі ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай, звязаны з прыняццем Канстытуцыі 3 мая 1791 г. і другім падзелам польска-літоўскай дзяржавы. Агінскі тады не толькі не заставаўся ўбаку ад гэтых бурлівых палітычных падзей, але і імкнуўся не пасрэдна на іх уплываць.

Польскі гісторык Адам Данільчык грунтуе свой артыкул на матэрыялах ліставання караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага і кіраўніка прыдворнай партыі ў Вялікім Княстве, падканцлера ВКЛ Яўхіма Храптовіча. На падставе аналізу гэтай карэспандэнцыі ўдалося дакладна рэканструяваць дзейнасць Храптовіча па ўмацаванні прыдворнай партыі ў ВКЛ з дапамогай раздачы ўрадаў, а таксама планы гэтага магната адносна выбараў каралеўскіх прыхільнікаў пасламі і дэпутатамі на павятовых соймах. Менавіта дзейнасць Храптовіча тады прыносіла прыдворнай партыі поспех на тэрыторыі ВКЛ, а кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі глядзеў на падзеі ў Княстве з большага ягоньмі вачыма.

Чацвёртая тэматычная рубрыка гэтага нумара «ARCHE» тычыцца ўладанняў роду Радзівілаў біржанскай галіны. Праблема ўплыву справы

гэтых уладанняў на палітычную дзейнасць адного з найбольш яркіх прадстаўнікоў гэтага роду, Багуслава Радзівіла, прысвечаны артыкул польскага гісторыка Крыштафа Касажэцкага. Як вядома, Багуслаў Радзівіл меў вялізныя зямельныя ўладанні ў ВКЛ, даходы з якіх у маладосці ён у асноўным выкарыстоўваў для замежных падарожжаў. Выдаткі былі настолькі значнымі, што гэта прывяло да павелічэння даўгоў Радзівіла. Дадаткова садзейнічалі іх росту і злоўжыванні эканомы Яна Сасноўскага. Пасля вяртання Багуслава Радзівіла ў ВКЛ і пачатку вайны з Расіяй 1654—1667 гг. асноўныя даходы з яго ўладанняў ішлі на ўтрыманне вайсковых аддзелаў. Пасля вызвалення сваіх уладанняў ад маскоўскіх войскаў магнат, адчуваючы пільную патрэбу ў грашах, быў вымушаны пагадзіцца на тое, каб частка ягоных уладанняў была аддадзена ў заклад.

Іншы польскі гісторык, Марыюш Савіцкі, у сваім артыкуле распавядае пра гісторыю прыватнага замка Радзівілаў у Біржах, асабліва пра стан у ім цэхгаўза і артылерыі. На падставе грунтоўнага вывучэння архіўных матэрыялаў Савіцкі зрабіў выснову, што прычынай слабой абароназдольнасці Біржанскага замка, што выявілася ў некалькіх ягоных капітуляцый перад варожымі войскамі ў XVII—XVIII стст., быў не кепскі стан цэхгаўза і артылерыі, а канструкцыйныя памылкі пры будаўніцтве самога замка.

Апошняя, пятая рубрыка часопіса прысвечана праблеме функцыянавання ў магнатскіх уладаннях розных характэрных для таго часу інстытутаў. Артыкул Настассі Скеп'ян прысвечаны раней слаба даследаванай тэме — двару князеў Слуцкіх. Паводле аўтаркі, пад дваром тут разумеецца

палітычная і вайсковая групоўка, цесна звязаная з магнатам (у нашым выпадку князем) сваяцкімі і кліенцкімі сувязямі, якая прыцягваецца для выканання паасобных палітычных, прадстаўнічых ці ваенных кампаній, а таксама адміністрацыя яго маёнткаў.

На падставе апрацоўкі значнай колькасці крыніц Н. Скеп'ян вылучае складаную структуру двара князеў Слуцкіх, якая, як яна заўважае, была падобная паводле гэтага крытэрыя да вялікакняжацкага двара. Князі Алелькавічы, якія мелі пад сваім кіраваннем значную тэрыторыю, узначальвалі вайсковыя атрады, мелі дыпламатычныя стасункі з усімі суседнімі краінамі і былі вымушаныя прыцягваць да выканання розных тэхнічных работ адукаваных асоб з пэўнай кваліфікацыяй. Пачаткам з'яўлення двара з яго разгалінаванай структурай была сярэдзіна XV ст., калі ў князеў Слуцкіх

пачынае фармавацца кола людзей, якім дэлегаваліся паўнамоцтвы па кіраванні гаспадаркай, забеспячэнні абароназдольнасці цэнтральных рэзідэнцый, арганізацыі самой вытворчасці, размеркаванні і зборы падаткаў, урэгуляванні канфліктаў, у тым ліку і ў судовым парадку.

Артыкул літоўскай даследчыцы Раймонды Рагаўскене прысвечаны архівам магнатэрыі ў XVI ст. Згодна з ёй, для прыватных архіваў шляхты і магнатэрыі ВКЛ тых часоў

характэрная прамая сувязь з землеўладаннем, зборы вызначаюцца прагматычнасцю, таксама характэрная сувязь архіваў з канцылярыяй ВКЛ, выдаваныя ёю дакументы дамінавалі ў зборах.

Як заўважае аўтарка, з сярэдзіны XVI ст., калі ўзрасло значэнне дакументаў і іх аб'ёмы, у ВКЛ замацавалася традыцыя складаць іх вопісы, аўтары якіх часцей за ўсё застаюцца невядомымі.

Артыкул Аляксандры Зёбер раскрывае вельмі цікавую праблему — функцыянаванне радаў сената ў апошнія гады панавання Яна Казіміра Вазы (1660—1668). На думку аўтаркі, магнаты Кароны і Княства, дзякуючы ўдзелу ў радах сената, мелі вырашальны ўплыў на фармаванне ўнутранай і знешняй палітыкі дзяржавы. Магнаты зарыентаваліся, што менавіта дзякуючы ўдзелу ў паседжаннях радаў сената яны набываюць большыя ўплывы і могуць здабыць карысць для свайго роду большую, чым падчас сойма. Акрамя таго, рады сената давалі магчымасць хутчэй рэагаваць на змены, якія адбываліся ў становішчы Рэчы Паспалітай на міжнароднай арэне.

Магнаты ў тым выглядзе, у якім яны былі калісьці, даўно ўжо сышлі з гістарычнай сцэны, але памяць пра іх жыве і зробленае імі застаецца. Таму спадзяемся, што і гэты нумар часопіса выкліча зацікаўленасць не толькі ў прафесійных гісторыкаў, але і ў простых чытачоў.

Андрэй Мацук